

Ольга Смоліна

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ Й ТРАНСЛЯЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ МОНАСТИРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Метою пропонованої розвідки є аналіз особливостей відтворення й трансляції монастирської (чернечої) культури, яка не є джерелом подаваної інформації, а лише ретранслятором істин, даних у Євангелії; у ній менше, ніж в інших культурах, має значення канал зворотного зв'язку. Уся християнська культура містить змісти, що сприяють відтворенню й трансляції православної монастирської культури.
Ключові слова: монастирська культура, чернеча культура, трансляція культури, відтворення культури.

Кожна культура для свого існування потребує механізмів відтворення й трансляції. Методологія розгляду цього питання була запропонована Г. П. Щедровицьким¹, А. Модем² з погляду інформаційно-кібернетичних ідей, Ю. М. Лотманом³ з позицій системно-структурного підходу. У літературі, присвяченій вивченню релігійних феноменів, у другій половині XX століття появилось нове поняття — “монастирська культура”, яке дотепер недостатньо чітко визначене. Дослідження присвячені цій проблематиці, мають, в основному, історичну, господарсько-економічну спрямованість і розглядають шляхи й способи трансляції монастирської культури лише фрагментарно. Наприклад, Я. М. Щапов уважає, що “на виникнення чернецтва на Русі і його формування християнські монастирські традиції вплинули двома шляхами: через чернечу літературу <...> і через особистий чернечий досвід подвижників⁴. Ті самі шляхи бачить О. І. Сидоров: “усний, через безпосередніх свідків, і письмовий, через самостійні літературні праці й переклади”⁵. Близької точки зору дотримується й В.В.Климов. На його думку, поширення ідей, які генерувались ченцями, відбувалося не стільки шляхом їхньої публікації, “скільки іншими шляхами — через рукописне тиражування творів чи їх окремих фрагментів <...>; через проповідництво, популяризацію ідей серед прочан, через мандрівних ченців, афонітів, що приходили в Україну та Московщину за милостинею, українських прочан на Афон, через приватне листування тощо”⁶.

Внаслідок відродження інституту православного монастиря в наш час, збільшення їх кількості й значення в житті соціуму, набуває актуальності питання взаємодії монастирської й світської культур.

Таким чином, метою даної статті є аналіз специфіки, механізмів, форм і шляхів відтворення й трансляції православної монастирської культури.

Монастирська культура за свою багатовікову історію нагромадила ве-

личезний комплекс психологічних, антропологічних, етичних, естетичних, філософських знань, досвід розв'язання особистісних, міжособистісних, психологічних, психосоматичних проблем. Монастирська культура є однією найбільш консервативних і високономованих структур Церкви. Вона не тільки організовує, але й обмежує людське єство. Світська культура й монастирська виходять із різних розумінь людської свободи: “роблю, що бажаю, якщо це не шкодить іншим” — розуміння волі, актуальне для світської культури; і “воля як максимально можлива відповідність характеристикам особистості Христа, який є єдиним істинно вільним” — розуміння волі в монастирській культурі.

Згідно з методологією, запропонованою Г. П. Щедровицьким, процес відтворення культури тісно пов'язаний з наявністю в ній певних норм. У православній монастирській культурі джерелом основних чернечих норм є Євангеліє. Як підкреслює О. І. Сидоров, “уся чернеча культура ґрунтувалася на священних словах: ними ченці насичувалися й під час богослужінь, і перебуваючи самотньо у своїх келліях <...>”⁷. У Євангелії містяться вказівки на основні чернечі максими (нестяжання, слухняності, цнотливості): “якщо прагнеш бути досконалим, піди, продай майно твоє й роздай жебракам; і будеш мати скарб на небесах; і приходь та йди за Мною” (Мф. 19:21); “Що ви кличете Мене: Господи, Господи, а не робите того, що Я говорю?” (Лк. 6:46); “є скопці, які зі черева матері народилися так; і є скопці, які оскоплені від людей; і є скопці, які зробили самі себе скопцями для Царства Небесного. Хто може вмістити, хай умістить” (Мф. 19:12). Чернець має свободу не в інтерпретації, але в пошуку й реалізації свого варіанта вираження цих вимог. Проте для більш ефективного проходження цього шляху вважається необхідним, щоб новопострижений чернець (іноді ще раніше, на стадії “послушника”) надходив у духовне керівництво до більш досвідченого ченця, явище, відоме за назвою старцівства. Наставляння найбільш авторитетних ченців, канонізованих, таких, що володіли даром слова, одержали свою фіксацію в письмових (друкованих, рукописних, а також усній традиції) добутках і становлять Святий Переказ (авторитетне джерело норм у Православ'ї поряд із Святом Письмом — Євангелієм). Серед таких добутків можна назвати збірник Добротолюбіє, “Лествица” св. Іоанна Синайського, проповіді свв. Іоанна Золотоустого, Василя Великого та ін.

Чи здатна змінюватися чернеча норма? Відповісти на це питання можна подвійно, залежно від того, яка культура мається на увазі. На нашу думку, у явищі, умовно позначуваному як “монастирська культура”, присутні два шари. Один з них — це чернеча культура, традиція споглядального чернецтва, що найбільш повно реалізує ідею “не від світу цього”. Інша — власне монастирська культура, традиція соціально орієнтованого чернечого подвигу, що втілює євангельський

принцип “немає більше тієї любові як хто душу свою покладе за други своя”. У чернечій культурі норма незмінна. Як вважає А. Кураєв, “чернець-молитовник в усі століття той самий”. У монастирській культурі, орієнтованій на взаємодію із соціумом, норма піддається змінам під впливом політичних, національно-державних, економічних та інших факторів.

Щодо механізму здійснення зв'язку норми й нормованої структури Г. П. Щедровицький зауважує: “Цей механізм є діяльність індивіда: зразки, або еталони, будуть виконувати свою функцію норми тільки в тому випадку, якщо поруч буде людина, яка зможе створити за зразками нові витвори <...>”⁸. Передбачається, що індивід, будучи членом соціуму, повинен уже вміти відновити якусь структуру за її зразками або за якимось іншими засобами трансляції⁹. Переносячи ці висновки на об'єкт, який розглядається, можна помітити, що у відношенні до людей минулих століть (на нашу думку, до початку ХХ століття) ці положення цілком прийнятні, тому що культура ще була насичена християнськими впливами. У сучасній ситуації є величезний розрив між цінностями, світоглядною основою, понятійним світом світської й монастирської (чернечої) культур.

У монастирській (чернечій) культурі можна виявити виділені Г. П. Щедровицьким семіотичні засоби для забезпечення механізму відтворення:

а) сама діяльність, яку необхідно відновити згідно з нормою, виділена як зразок. У монастирській (чернечій) культурі таким зразком може слугувати старець, настоятель, спілкування з ним у процесі сповіді, щоденної процедури “відкриття помислів”. Наприкінці ХІХ — початку ХХ століть при повторному відкритті багатьох монастирів після відомого періоду секуляризації було бажаним, щоб серед його перших насельників були колишні ченці цього монастиря, або для його облаштування запрошувалися ченці з іншої авторитетної обителі. Подібний приклад — заснування обителей в Україні й Росії вихідцями з Києво-Печерського монастиря й учнями прп. Сергія Радонізького.

б) норми діяльності транслюються в описах. Це особистість Христа в Євангеліях і агіографічні твори. Спосіб дії тут — наслідування. Однак якщо зразок відділений часовим (історичним, кліматичним і т. ін.) бар'єром, то в бажаного його наслідувати ченця з'являється поле для творчості, можливість застосувати норму в нових умовах.

Згідно Г. П. Щедровицькому, “зовнішні умови відтворення й “норми”, що визначають характер структури <...>, живуть за різними законами: умови підчиняються “природньому” розвитку “середовища”, а “норми” зберігають свою сталість, незважаючи на всі зміни умов. У певні моменти це призводить до конфлікту”¹⁰. Звідси з'являється необхідність у якомусь зовнішньому інституті, який би скоригував норму відповідно до умов, які змінилися. У мо-

настирській культурі такими інститутами виступають Церковні собори, нові тлумачення Письма авторитетними богословами, виправлення церковних книг та ін. Так, на думку О. І. Сидорова, “змінюється бачення святих отців кожним новим поколінням (не кажучи вже про природню зміну самої мови й пов’язаного з ним світовідчужання): кожне покоління й кожна епоха відбирають у багатющій скарбниці святоотецької спадщини те, що необхідно саме цій епосі й саме цьому поколінню”¹¹.

Разом з тим існує область чернечої культури, норма якої принципово незмінна. Саме ця культура, не виділювана більшістю дослідників зі складу монастирської культури, і створює уявлення про консерватизм останньої. Водночас, ця норма враховує особистісні властивості індивіда й припускає його творчість у її втіленні (наприклад, старець дає поради кожному конкретному ченцеві, виходячи з особливостей його духовного життя). Незважаючи на високий рівень нормативності монастирської (чернечої) культури, один з відомих письменників російської еміграції Б. К. Зайцев (1881–1972) зазначав: “Ченці всі взагалі різні. Вони сповідують одну віру і це поєднує їх, але глибоке щиросердечне життя в поєднанні з тим, що ніхто не “носиться” зі своєю особистістю, не “випинає” її, навпаки, начебто її скорочує, — це приводить до того, що саме особистість й розквітає, вільно розвивається за закладеними у ній властивостями”¹².

Далі Г. П. Щедровицький зауважує: “Але ж насправді здатність опанувати діяльність за описом не дається просто так, а може сформуватися в індивіда лише в результаті засвоєння якихось основ знань”¹³. Прагнення стати ченцем у православ’ї сприймається не як наслідок навчання, а як талант, особистісна схильність тих, “хто може вмістити”, особлива (і рідкісна) якість конкретної особистості. В агіографічній літературі є численні образи індивідів, наділених цією властивістю. Їхні характеристики, як правило, із самого дитинства, полягають в униканні гучних компаній і дитячих ігор, прагненні до самотності, прояві особливої релігійності (наприклад, ще немовлям прп. Сергій Радонізький у пісні дні — середу та п’ятницю — відмовлявся від материнського молока та ін.), особливих знаменнях, що супроводжують його (її) дитинство і юність, високому рівні й концентрації страждань (випробувань), що випали на долю цієї особистості. Як стати ченцем, ніде спеціально не навчають. У духовних академіях і семінаріях готують священників, а не ченців, але після закінчення слухач може вибрати: прийняти постриг чи одружитися. Отже, елементи монастирської (чернечої) культури “розлиті”, “вплетені” в культуру церковну, християнську.

Тут розглянута проблема стикається з питанням трансляції чернечого досвіду, яка може мати двояку мету: популяризація, створення сприятливого образу в культурі світській і трансляція, що має метою рекрутування нових членів.

Як уважав Г. П. Щедровицький, “іншими засобами фіксації й передачі діяльності служать будь-які її продукти (як речовинні, так і знакові); вони зберігають і переносять властивості й структуру діяльності”¹⁴.

Для характеристики механізмів трансляції православної монастирської культури слід також звернутися до методології, запропонованої А. Модем. Незважаючи на дещо механістичний характер її моделей (це зазначає й сам автор¹⁵) та іншу групу досліджуваних ним об’єктів, у найбільш загальних своїх положеннях вона, на нашу думку, може бути поширена на предмет цієї статті. Усі взаємодії в культурі А. Моля розглядає як комунікативні відносини. Кожний акт комунікації включає “по-перше, існування відправника повідомлення, по-друге, канал, яким передається повідомлення в просторі й часі, і, нарешті, одержувача, який, здійснивши приймання знаків, що становлять повідомлення, і розпізнавши їх за допомогою наявного в нього набору (алфавіту) “елементарних знаків”, або форм, сприймає закономірності й значення, що містяться в безлічі цих знаків, й уводять їх у свою пам’ять <...>. Таким чином, у пам’яті відправника й одержувача повинні бути більш-менш співпадаючі набори знаків: комунікація спирається саме на загальну частину цих наборів, хоча збіг їх ніколи не буває абсолютно точним”¹⁶.

Що стосується першого елемента, “відправника повідомлення”, представляється ймовірним, що монастирська (чернеча) культура не стільки відправник, скільки ретранслятор змістів і повідомлень, записаних у Євангелії. Вона покликана не генерувати повідомлення, а втілювати їх, свідчити про їхню принципову застосовність у людському житті, частково інтерпретувати згідно зі змінами за монастирськими стінами. Недаремно одним із приписів для ченців є заклик не “світити” самому, а очищати тіло, душу, серце для отримання здатності більш вільно й повно пропускати через себе божественне світло.

Відхід зі світу не заперечує наявності певних каналів комунікації з ним. Покликання ченця полягає не тільки в особистому порятунку, а й у сприянні порятунку світові шляхом “молитви як діяльності” або “діяльності як молитви”. Найменше таких каналів у чернечій культурі (особисте спілкування старців з мирянами, богословська література, переклади).

Щодо монастирської культури, то вона використовує набагато ширшу мережу каналів для трансляції євангельських істин. Крім спільного із чернечою культурою особистого спілкування ченців з мирянами (сповідь, порада, консультація), таким каналом слугує сам архітектурний комплекс монастиря, що створює особливий світ щиросердечного упокорення, урочистості, неметушливості, естетичної насолоди гармонією плодів людської діяльності й природи. На переконання І. Бусевої-Давидової, з якою погоджуються й інші дослідники, архітектурний комплекс монастиря зі своєю ієрархічністю

будівель, огорожею, джерелами, доглянутою рослинністю й т. ін. символічно відбиває ідею Граду Небесного — Горнього Єрусалима.

Ідеї чернечого подвигу, аскетизму транслюються й через іконопис у його канонічному, “візантійському” варіанті. Як писав мистецтвознавець М. М. Тарабукін (1889–1956), “тиша й безпристрасність — ось філософський зміст ікони. І якщо Ви цей зміст захочете побачити конкретизованим у реальному життєвому середовищі, Ви прийдете до здійснення чернечого ідеалу. <...> Давньоруський іконопис у своєму спокої виражає ідею східно-православного чернецтва, з його ідеалами пустельництва й розумного споглядання”¹⁷. У безстрастності ікони знаходить втілення чернеча настанова очищення й перетворення власних страстей. Спільним в іконописі й монастирській культурі є відсутність динаміки, руху, подій, сприйняття часу й простору. Зворотна перспектива в іконописі — це художнє вираження відмінної від мирської, іншої шкали цінностей Нагорної проповіді, що найбільш послідовно втілилася, як відомо, у чернецтві. Процеси, що проходили в різний час у житті монастирів і чернецтва, відбилися в тенденціях, стилістиці, значенневих і образних акцентах іконописних добутків.

Одним з каналів трансляції є монастирське богослужіння, що має дещо іншу, ніж парафіяльне, структуру, є більш тривалим, супроводжується особливим чернечим співом.

Великі монастирі традиційно влаштовують свої “філії” — подвір’я у великих містах, у багатолюдних місцях. Подвір’я найчастіше включає храм або одну лише каплицю, але зв’язок з монастирем через назву надає місцю особливу ауру, особливе шанування, що робить подвір’я одним з каналів популяризації цінностей православної монастирської культури серед мирян.

Для монастирської культури характерна також розгалужена мережа установ соціального характеру. Крім традиційних притулків для хворих, старих, самотніх, сиріт, чергування черниць у лікарнях, виготовлення священицького одягу і т. ін., можна назвати дуже різні, часто несподівані види соціальної роботи в сучасних монастирях. Наприклад, виготовлення в’язаного і тканого одягу для продажу (румунські монастирі), створення пожежної команди швидкого реагування (Раїфський Богородицький монастир, Татарстан), розведення собак рідкісної породи (Табакінський монастир святого Георгія, Грузія). Можна назвати також перекладацьку діяльність, видання книг — богословських, богослужбових, праць християнських письменників, добутків публіцистичного характеру (відгук монастирської культури на відсутність контролю морального аспекту інформації у мережі Інтернет, проблеми СНІДу, наркоманії, одностатевих шлюбів і т. ін.). Каналами поширення як цінностей Євангелія, так і особливостей чернечого способу життя ця діяльність стає

тому, що відбувається за відсутності корисливості, прагнення до особистої слави й популярності, а “в ім’я Христа” і “заради Христа”.

Низка великих монастирів мають свої паломницькі бюро для організації відвідування християнських святинь як національного, так і загальнохристиянського масштабу (Афон, Єрусалим).

Монастирська культура широко представлена в мережі Інтернет (велика кількість вітчизняних і закордонних монастирів мають власні інтернет-сайти), на телебаченні (наприклад, представник сучасного “ученого чернецтва” митрополит Іларіон Алфеев регулярно бере участь у програмі “Церква й світ” на російському телеканалі “Культура”), на радіо. У соціальних мережах прочани, у тому числі із числа ченців, діляться враженнями від відвідування монастирів, викладають фотографії.

Щодо третьої складової процесу комунікації — одержувача, то тут помітні наступні особливості. Інформація, передана монастирською (чернечою) культурою й заснована на євангельських істинах, охарактеризована апостолом Павлом як “спокуса” і “божевілля” (1 Кор. 1: 23). Заповіді Нагорної проповіді (на відміну від Декалогу, який містить моральні вимоги “природнього” рівня) вимагають кардинальної зміни людського ества. Для їхнього адекватного розуміння не можна застосувати “життєвий алфавіт”, побутові, “природні” життєві поняття й виправдання. Якщо в переважно християнській культурі минулих століть чернецтво сприймалося як ідеал, то сучасна секулярна й світська культура втратила код, що дозволяє адекватно “прийняти” і розпізнати інформацію, яка посилається монастирською й, особливо, чернечою культурою. Однак, на думку Ю. М. Лотмана, “чим складнішим й неадекватнішим є переклад однієї частини простору на мову іншої, які не перетинаються між собою, тим більш значущим в інформаційному і соціальному відношенні стає факт цього парадоксального спілкування”¹⁸.

Потрібно також сказати, що якщо важливою якістю інформації вважати її новизну, то повідомлення, що посилаються монастирською (чернечою) культурою, не можна назвати в повному сенсі новими. Однією з характеристик цих повідомлень є повторення (наприклад, у річному, тижневому і добовому колі богослужінь). Згідно з зауваженням Ю. М. Лотмана, багаторазове повторення текстів є способом знаходження в них додаткових змістів, приростання змісту.

Далі А. Моль, вважаючи, що рух повідомлення характеризується циклічністю, виділяє в ньому три головні моменти: “1. Поширення нового створеного добутку (“повідомлення культури”) проходить два етапи. На першому ми бачимо спілкування автора з “групою поширення” <...>; на другому етапі включаються засоби масової комунікації, що використовують механізми копіювання й розмноження. 2. Усі системи якби “замкнені на себе”. Інакше

кажучи, творець цінностей культури враховує попередній досвід поширення й реакцію публіки. З. Цей зворотний вплив характеризується двома кількісними величинами. Перша — це значимість, або “вага”, зворотного зв’язку <...>. Друга — це час зворотної реакції <...>”¹⁹.

На нашу думку, суспільна реакція — фактор, який найменше враховується у монастирській культурі й є зовсім відсутнім у чернечій. Чернець не орієнтується й не залежить від суспільної думки. Можливо тому, що чернець (“воїн Христов”) і монастирська (чернеча) культура не є творцем інформації, а лише його ретранслятором. Монастирська культура здатна змінити форми подачі повідомлення (архітектурний, іконописний стиль, мову послання, зробити новий переклад і т. ін.), але не його зміст.

Таким чином, монастирська (чернеча) культура, як і будь-яка інша, містить механізми відтворення й трансляції, що мають низку особливостей, а саме:

- монастирська (чернеча) культура не є джерелом подаваної інформації, а лише ретранслятором істин, даних у Євангелії;
- у монастирській (чернечій) культурі менше, ніж в інших культурах, має значення канал зворотного зв’язку;
- чернеча культура як споглядальний тип чернецтва має мінімальну кількість каналів зв’язку зі світом;
- монастирська культура як соціальний тип чернецтва активно використовує для передачі інформації можливості етичних, естетичних, педагогічних, харитативних, художніх засобів, засобів масової інформації;
- у структурі Церкви не передбачені спеціальні інститути (крім самих монастирів), а також програми й засоби для навчання, “як бути ченцем”;
- уся християнська культура містить змісти, що сприяють відтворенню й трансляції православної монастирської культури.

1 Щедровицкий Г. П. Избранные труды. — М.: Шк. культ. политики, 1995.

2 Моль А. Социодинамика культуры. — М.: Прогресс, 1973.

3 Лотман Ю. М. Семиосфера. — СПб.: Искусство — СПб, 2004.

4 Монашество и монастыри в России XI–XX века: Исторические очерки / [Отв. Ред. Н. В. Синицына]; Ин-т российской истории. — М.: Наука, 2002. — С. 13.

5 Сидоров А. И. У истоков культуры святости: Памятники древнецерковной аскетической и монашеской письменности / А. И. Сидоров. — М.: Паломник, “Сибирская благовонница”, 2002. — С. 48.

6 Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: Позиція в національній історії: [монографія] / В. В. Климов. — К.: Інститут філософії НАН України, 2008. — С. 332.

7 Сидоров А. И. У истоков культуры святости... — С. 62.

8 Щедровицкий Г. П. Избранные труды. — С. 52.

9 Там само.

10 Там само. — С. 54.

11 Сидоров А. И. У истоков культуры святости... — С. 6.

12 Зайцев Б. Афон // Литературная учеба / Борис Зайцев. — 1990. — № 4. — С. 41.